

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 205–212

doi 10.15421/26190215

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930:316.48] (477) «18»

Соціальні конфлікти в Україні XIX ст. в історіографії та джерелах

Т. Ф. Литвинова

доктор історичних наук, професор
<https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

ResearcherID: G-1951-2019

litvinova.tf@i.ua

Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
Україна, 49010

Анотація. Метою статті є виявлення історіографічної традиції висвітлення соціальних конфліктів в українському суспільстві XIX ст. Використання методів історіографічного аналізу і синтезу дозволило констатувати, що в сучасній українській історичній науці модерний період усе ще розглядається переважно з позицій концепту українського національного відродження, в той час як специфіка соціальних процесів продовжує відтворюватися на рівні історіографії XIX–XX ст. Основним результатом став розгляд кількох стійких історіографічних міфів, що пояснюють взаємини між дворянами-поміщиками і кріпаками виключно в категоріях класової боротьби. Прагнення сприймати і реконструювати селянсько-дворянські відносини тільки під таким кутом зору виключало фактор випадковості в цих конфліктах, їхню кримінальну складову. Наукова

новизна визначена тим, що на основі архівних джерел зроблено спробу показати вразливість такого сприйняття поміщицько-селянської взаємодії, різноманіття причин і мотивів соціальних колізій. Стверджується, що народні виступи не були прямо пов'язані з погіршенням становища селян, а ставали результатом, перш за все, різкої зміни їхнього правового і соціального статусу. Відзначено, що в історіографії Нової історії України не була навіть поставлена проблема внутрішньостанових конфліктів. Це стосується всіх соціальних груп, які в українській історіографії показані як надзвичайно консолідовані співтовариства. Звертається увага на те, що історики нерідко демонструють вибіркового підхід до джерел, залишаючи «за кадром» епізоди дружніх, солідарних відносин між поміщиками і селянами, часті випадки розриву стосунків з обопільної згоди, відмови селян від звільнення, приклади взаємодопомоги. Висновок і практична значимість дослідження полягає в тому, що сучасні підходи в історичній науці вимагають відмовитися від крайнощів у інтерпретаціях соціальної історії України. Необхідно звертати увагу на відтворення соціальної ситуації з урахуванням специфіки взаємовідносин між усіма учасниками аграрного процесу в дореформеному українському селі, враховувати широкий спектр соціальних взаємин, суть конфліктів та обставин їхнього виникнення. *Тип статті* – аналітична.

Ключові слова: селянство, кріпосне право, дворянство, козацтво, соціальні конфлікти, історіографія, Україна, Російська імперія.

Надійшла до редколегії 20.07.2019

Прорецензована 08.10.2019

Рекомендована до друку 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии
 ISSN 2664–9950 (Print)
 ISSN 2707–6385 (Online)
 2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 203–212
 doi 10.15421/26190215
<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930:316.48] (477) «18»

Социальные конфликты в Украине XIX в. в историографии и источниках

Т. Ф. Литвинова

доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>
 ResearcherID: G-1951-2019
litvinova.tf@i.ua

*Днепропетровский национальный университет
имени Олеса Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепро,
Украина, 49010*

Аннотация. Целью статьи стало выявление историографической традиции освещения социальных конфликтов в украинском обществе XIX в. Использование *методов историографического анализа и синтеза* позволило констатировать, что в современной украинской исторической науке модерный период все еще рассматривается преимущественно с позиций концепта украинского национального возрождения, в то время как специфика социальных процессов продолжает воспроизводиться на уровне историографии XIX–XX вв. *Основным результатом* стало рассмотрение нескольких стойких историографических мифов, объясняющих взаимоотношения между дворянами-помещиками и крепостными крестьянами исключительно в категориях классовой борьбы. Стремление воспринимать и реконструировать крестьянско-дворянские отношения только под таким углом зрения исключало фактор случайности в этих конфликтах, их криминальную составляющую. *Научная новизна*

определена тем, что на основе архивных источников предпринята попытка показать уязвимость такого восприятия помещичье-крестьянского взаимодействия, многообразие причин и мотивов социальных коллизий. Утверждается, что народные выступления не были прямо связаны с ухудшением положения крестьян, а становились результатом, прежде всего, резкого изменения их правового и социального статуса. Отмечено, что в историографии Новой истории Украины не была даже не поставлена проблема внутрисловных конфликтов. Это касается всех социальных групп, которые в украинской историографии показаны как чрезвычайно консолидированные сообщества. Обращается внимание на то, что историки нередко демонстрируют избирательный подход к источникам, оставляя «за кадром» эпизоды дружественных, солидарных отношений между помещиками и крестьянами, нередкие случаи разрыва отношений по обоюдному согласию, отказа крестьян от освобождения, примеры взаимопомощи. *Вывод и практическая значимость* исследования состоит в том, что современные подходы в исторической науке требуют отказаться от крайностей в интерпретации социальной истории Украины. Необходимо обращать внимание на воссоздание социальной ситуации с учетом специфики взаимоотношений между всеми участниками аграрного процесса в дореформенном украинском селе, учитывать широкий спектр социальных взаимоотношений, суть конфликтов и обстоятельств их возникновения. *Тип статьи* – аналитическая.

Ключевые слова: крестьянство, крепостное право, дворянство, казачество, социальные конфликты, историография, Украина, Российская империя.

*Поступила в редколлегию 20.07.2019
 Прорецензирована 08.10.2019
 Рекомендована в печать 26.12.2019*

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 203–212

doi 10.15421/26190215

<http://www.uha.dp.ua>

LLC 508–508.95

**Social conflicts in Ukraine XIX
 century in historiography and sources**

T. F. Lytvynova

Doctor of Historical Sciences, Professor

<https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

ResearcherID: G-1951–2019

litvinova.tf@i.ua

Oles Honchar Dnipro National University
 72 Haharin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010

Abstract. *The aim* of the article was to identify the historiographic tradition of highlighting social conflicts in Ukrainian society of the nineteenth century. Using the *methods of historiographic analysis and synthesis* made it possible to ascertain that in modern Ukrainian historical science the modern period is still considered mainly from the perspective of the concept of Ukrainian national revival, while the specifics of social processes continue to be reproduced at the level of historiography of the XIX–XX centuries. *The main result* was the consideration of several persistent historiographic myths that explain the relationship between noble landlords and serfs exclusively in the categories of class struggle. The desire to perceive and reconstruct peasant-noble relations only from such an angle of view precluded the factor of chance in these conflicts, their criminal component. *Scientific novelty* is determined by the fact that on the basis of archival sources an attempt

has been made to show the vulnerability of such a perception of landowner-peasant interaction, the variety of causes and motives of social conflicts. It is argued that popular protests were not directly related to the deterioration of the situation of peasants, but were the result, first of all, of a sharp change in their legal and social status. It is noted that in the historiography of the New History of Ukraine the problem of intra-class conflicts was not even posed. This applies to all social groups, which in Ukrainian historiography are shown as extremely consolidated communities. Attention is drawn to the fact that historians often demonstrate a selective approach to sources, leaving behind the scenes episodes of friendly, solidary relations between landowners and peasants, frequent cases of a breakdown of mutual consent, refusal of peasants to be released, and examples of mutual assistance. *The conclusion and practical significance* of the study is that modern approaches in historical science require abandoning the extremes in interpreting the social history of Ukraine. It is necessary to pay attention to the reconstruction of the social situation, taking into account the specifics of the relationship between all participants in the agrarian process in the pre-reform Ukrainian village, to take into account a wide range of social relationships, the essence of conflicts and the circumstances of their occurrence. *Type of article* – analytical.

Keywords: Peasantry; Serfdom; Nobility; Cossacks; Social conflicts; Historiography; Ukraine; Russian empire.

Received 20.07.2019

Reviewed 08.10.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблеми. У сучасній українській історіографії соціальної історії склалася доволі парадоксальна ситуація. Попри значну увагу до конфліктів як невід’ємної складової побутування будь-якого суспільства, з поля зору істориків практично випало XIX століття. Якщо середньовічні та ранньомодерні часи нашої історії уже піддані вивченню з позицій сучасних підходів до визначення ролі та місця конфлікту, то модерний період усе ще переважно розглядається з позицій концепту українського національного відродження, а специфіка соціальних процесів продовжує відтворюватися в традиціях історіографії XIX–XX ст. При такому підході цілий ряд сюжетів або випав із поля зору фахівців, або потребує уважного перечитання. Це стосується і соціальних конфліктів дореформеної доби, у тому числі й селянсько-поміщицьких стосунків, «реставрація» яких видається вельми актуальним завданням.

Історіографія. Як не дивно, і до цього часу уявлення про соціальну ситуацію на українських землях Російської імперії в означений період формуються на основі праць радянських істориків 1950–1960-х рр. Однак характерне для них прагнення побачити спротив там, де він був малоімовірним, підвести матеріал, наприклад, про вбивства селянами поміщиків, управителів, економів, орендаторів, опікунів поміщицьких маєтків під організовану форму соціального протесту ставить під сумнів якість загальної соціальної картини. Зображення псується й через довільне використання і трактування джерел. Наведу лише декілька прикладів.

Виклад основного матеріалу. І. О. Гуржій у своїй класичній праці «Розклад феодально-кріпосницької системи», розповідаючи про селян-утікачів і солдатів-утікачів із царської армії, загони яких діяли у Херсонській та Чернігівській губерніях у 1818–1820 рр. і «нещадно мстили поміщикам», «глухо» послався на січневу книжку «Киевской старины» (далі КС) за 1884 р., не називаючи джерела (Гуржій, 1954, с. 405). Виявляється, що на вказаних автором сторінках КС з передмовою і примітками В. Ястребова розміщені «Примечания Александра Пищевича на Новороссийский край», де йшлося, на мою думку, трохи про інше. У «Записках» за 1815 р. той, розповідаючи про небезпеки степового життя на Херсонщині, яка тільки-но заселялася, одною з таких назвав «скопища разбойников» у Золотарівських лісах, через яких «мы совсем не безопасны среди домов своих». Отже, солдатами-утікачами виявилася зграя вже підсудних торік за розбій злочинців, прощених царським маніфестом і в якості помилювання відданих у солдати. Вони й здійснили декілька набігів на поміщицькі садиби, пограбувавши їх (Примечания..., 1884, с. 133–134).

Досить дивно представлена й інша історія, яка стала хрестоматійною і в підручниках розглядається як відгомін декабристського руху на Україні. Згідно з І. О. Гуржієм, 3 квітня 1826 р. на Уманщині почалося повстання, «яке очолив представник великого російського народу, солдат О. Семенов». Він «прийняв близько до серця прагнення селян», оголосив себе «царським флігель-ад’ютантом», якому «нібито було наказано арештувати всіх поміщиків Київської губернії і відправити їх в Петербург». А далі розповідається, як радісно селяни допомагали виконувати царський наказ і як це було придушено «адміністративними заходами та військовою силою». Так само автор «глухо» посилався на КС (Гуржій, 1954, с. 422), де подана дещо інша інтерпретація випадку з солдатом, який, повертаючись із відпустки, не поспішав у полк, трохи загуляв і, користуючись неграмотністю та довірливістю селян, почав обманом, видавши себе за флігель-ад’ютанта царя, підбурювати селян, підштовхуючи їх «плетью и кулаками» допомагати йому виконувати «царський наказ» арештувати всіх поміщиків. У результаті дійшло до розправи над панами, панськими урядниками, до грабунків у першу чергу на користь Семенова, бешкетів у панських домівках. Як з’ясувалося на допиті, селяни не відчували себе винними, оскільки наївно вірили, що справді повинні були допомогти «строгому начальнику» виконати царську волю. Семенов був засуджений до смертної кари, частина селян – до каторжних робіт, частина – до поселення в Сибіру, інші – до тілесних покарань, декого виправдали (К-ка К., 1882). Незважаючи на суворість покарання, навряд чи цей випадок можна розглядати як повстання. Хоча селяни у цей постдекабристський час були в очікуванні чогось, якихось змін, жили чутками і, можливо, мали протестні настрої, у цьому разі вони, скоріше, стали жертвою авантюриста, власної довірливості та необізнаності. Однак слід обережно ставитися й до свідчень самих селян щодо їх віри у виконання наказу «флігель-ад’ютанта».

Один із найбільш відомих епізодів з історії селянсько-поміщицького протистояння перших десятиліть XIX ст. пов’язаний з ім’ям С. М. Кочубея. У 1811 р. цей полтавський дідач отримав 12 тис. десятин землі в Херсонській губернії і відповідно до вимог вирішив заселити набуту ділянку шляхом переселення людей зі своїх полтавських маєтків, що й було зроблено у 1812 р. (Стороженко, 1888, с. 77). Це цілком вписувалося в обсяг поміщицьких прав за умов отримання згоди земського суду. І. Ф. Павловський вважав, що хвилювання кочубеївських селян, які почалися у 1815 р., були викликані «не притеснением, не злоупотреблением помещичьей власти, а продажей их» Михайлу

Кир'якову (Павловский, 1907, с. 19). Причому останній придбав також і один з полтавських маєтків С. М. Кочубея. Саме це й стало поштовхом до протестів як полтавських, так і херсонських селян.

Щоб загасити конфлікт, який дійшов до збройного протистояння з «військовою командою», та припинити обурення людей, у 1817 р. С. М. Кочубей вдався до викупу обох проданих маєтків, повернувши отримані за них гроші та сплатив винагороду за збитки у розмірі 367 тис. руб. Однак неможливість і після цього заспокоїти своїх херсонських підданих, що наполягали на переведенні їх у розряд казенних селян, примусила власника звернутися по допомогу до держави. Наслідком цього й було виселення 162 чоловіків та 172 жінок до Сибіру без надання поміщику компенсації за втрачених підданих. Імовірно, і для самого С. М. Кочубея такий поворот подій був несподіваним і не дуже бажаним.

У резолюції Комітету міністрів від 1 травня 1828 р., якою кочубеївська справа остаточно й завершувалася, зазначалося, що «случай сей есть необыкновенный». М. В. Стороженко ж назвав його типовим (Стороженко, 1888, с. 77, 78), а О. С. Коцієвський – найбільш яскравим прикладом селянських рухів, що виникли у зв'язку з насильницьким переселенням у Новоросійський край (Коциевский, 1962, с. 250). Але незалежно від позицій авторів цей сюжет міцно закріпився в історіографії і подавався практично без варіацій у різних контекстах. Ці події у літературі стали хрестоматійним прикладом кріпосницької сваволі, що вимагає певних пояснень.

На початку 1980-х рр. Б. Г. Литвак поставив під сумнів закріплені в історіографії уявлення щодо прямого зв'язку між становищем селян та їхніми протестами у першій половині XIX ст. Не заперечуючи, що погіршення становища могло підштовхувати людей до виступів, історик, однак, вважав, що в цей час «наибольшую социальную активность проявляют те группы крестьян, чей юридический статус еще не определился или, если уже определился, не успел укрепиться. Там же, где он устойчив и освящен традицией, «болевые точки» обнаруживаются, когда возникают ситуации, ухудшающие этот статус» (Литвак, 1980, с. 138). На відміну від інших істориків, які стверджували, що вже в перші роки XIX ст. у селянському русі пробивала собі дорогу широка загальна постановка питання про ліквідацію кріпосного права (Игнатович, 1963, с. 75), Б. Г. Литвак селянські виступи пов'язував з боротьбою за збереження свого попереднього статусу.

Зауважу, що в сучасній науці на це звертають увагу в контексті емоціології. Говорячи про роль емоцій у формуванні групової соціальної ідентичності, американський історик Р. Г. Суні ствер-

джував, що «вероятность откровенных проявлений враждебности, агрессивности и конфликта возрастает в ситуациях, когда подвергается сомнению статус-кво или когда статусные отношения воспринимаются как подверженные переменам» (Суні, 2010, с. 87). Правові мотиви, як вважав Б. Г. Литвак, у таких ситуаціях превалювали навіть тоді, коли могло мати місце й справжнє погіршення матеріального становища селян, що не завжди можна простежити за документами, адже такі джерела переважно відклалися у фондах каральних закладів і були укладені під впливом специфічних інтересів фондоутворювачів. Підтримують таку позицію й інші дослідники (Скотт, 1996).

Селяни тонко реагували на будь-які зміни у поміщицькій вотчині. Приводом і сигналом до виступів могла послужити зміна власника або стан «вимороченості» маєтку, а у новозакріпачених – відчуття незаконності цього. Повстаючи проти нового господаря або опікуна, селяни, як правило, приховували істинні причини протесту: «свое нежелание подчиняться новому владельцу, считая, что вместе со старым владельцем исчезало само крепостное право на них» (Литвак, 1980, с. 12). Саме так відбулося і з селянами С. М. Кочубея.

Крім цього прикладу, можна навести ряд подібних, щоправда з не такими драматичними фіналами. Наприклад, справа про хвилювання селян поміщика Кролевецького повіту Чернігівської губернії Г. П. Забіли була пов'язана з передачею ним у 1848 р. в оренду П. С. Столиці на один рік парового винокурного заводу, трьох млинів, солодовні, шинків, частини землі, риболовних озер, садів тощо (ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 388). Причиною невдоволення 53 кріпаків села Савин та 67 з села Соболівки став вступ у володіння ними після смерті батька поміщиків З. К. та М. К. Солониць, які суттєво змінили режим роботи селян. При старому панові маєток управлявся «не учреждая никаких усовершенствований в оном, почему барщина отбывалась без всякого порядка и люди более занимались промыслами». До 1844 р. справи велися прикажчиком, «которым еще более ослабилось управление».

Така картина до певного часу, мабуть, була поширена. Зокрема, О. М. Маркович, який вважається не просто знавцем народного життя Малоросії, а носієм унікального знання побутової історії краю (Лазаревский, 1902, с. 39–41), наприкінці 30-х рр. XIX ст. зауважував, що тут ще зі старих часів, тобто до указу 1783 р., з двору брали на панщину одного робітника, не було ні правильного розподілу праці, ні рівномірного наділення селян землею, коли й бідний міг мати по 10 десятин у кожному полі. Така ситуація зберігалася доволі довго: «имения оставались в прежнем виде» (Маркович,

1894, с. 43). Підтверджували це й інші історики. Зокрема, О. М. Лазаревський на прикладі ставлення до підданих повітового маршала П. І. Булюбаша зазначав, що на початку XIX ст. пан «с крестьянами жил хорошо, не притеснял их, вероятно, помня их недавнее закрепощение» (Лазаревский А. М.], 1888, с. 150). В. В. Тарновський приблизно у 40 – на початку 50-х рр. XIX ст. також написав: «Когда посполитые и подсоседки обращены были в крепостных крестьян, то владельцы приобрели возможность увеличить свои требования. Но старинная умеренность владельцев еще сохранялась». Причини цього полягали в «простоте жизни», «ограниченности нужд», «употреблении почти исключительно домашних продуктов, которые в изобилии производила богатая почва». У панського загалу ще не було великої необхідності у грошових прибутках, тому «на владельцев крестьяне пахали хлеба почти втрое менее, чем теперь, накашивали сена для содержания незначительных по имению стад овец, рогатого скота и лошадей; оставшаяся за тем земля вся отдавалась крестьянам, которые пахали себе сколько могли, и косили сколько успевали» (ЧІМ).

К. О. Лазаревська, детально вивчаючи економію дрібного панства, щодо його вимогливості дійшла висновку, «ніби господарі не вміли потрібною мірою визискувати своїх селян і тому мали з них меншу користь, ніж могли б мати» (Лазаревська, 1927, с. IX). Подібні характеристики зустрічаються й у відомих спогадах катеринославського поміщика Д. Т. Гнедіна, де він писав про поміщиків-запорожців, які «ничем не стесняли своих крестьян; крестьяне занимали земли, которые могли обрабатывать, барщины почти никакой не было». Такі поміщики жили доволі просто, у невеликих дерев'яних будинках на 3–4 кімнати, носили простий традиційний одяг, просто харчувалися, їжу готувала сама хазяйка (Гнедин, 1893, с. 144–145).

Та все змінилося з наступним поколінням, яке «понимало, что они владельцы душ, была заведена барщина, хлебопашество, строились новые дома, появилась прислуга», а також «крестьяне стали во враждебные отношения с помещиками» (Гнедин, 1893, с. 144–145). Але розуміння своїх вигод виявлялося не тільки у більш жорсткому контролі за управителями та прикажчиками, що бачимо у багатьох наказах та рекомендаціях цим посадовцям, а й у регламентації повинностей селян, що могло сприйматися як порушення традиції. Тому нові господарі брати Солониці, бажаючи навести порядок, поставили до управління маєтком іноземця, провели інвентаризацію, рівномірно розподілили панщину, враховуючи й тих, хто її до того не виконував, у тому числі й жінок та дітей з 12 років, ввели

деякі покарання. Це й призвело до відмови селян «без всякого буйства и грубости» від виконання робіт з посиланням, що «по жалобе писанной канцеляристом Компанейцем от крестьянина Калиника Лопуха поданной Государю Императору, вышла как Лопуху, так и им вольная» (ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 389, арк. 1–2). До 1849 р. представникам влади і шляхом арешту підбурювачів, і «мерами кроткими», вмовлянням та поясненнями довелося доводити хибність селянських сподівань, водночас не відмовляючи їм у праві відшукувати волю (ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 389, арк. 4–4зв.). Подібні заходи того ж таки повітового предводителя не допомагали в іншому випадку, коли після смерті поміщика О. Калиновського у володіння проданим ним перед тим маєтком вступив новий господар О. Домонтович. Селяни «решительно отказывались от повиновения», підштовхуючи владу до застосування «воинской команды» (ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 389, арк. 5–5 зв.).

Опір селян відчув і відставний полковник І. М. Гореславський, коли вступав в управління маєтком дружини, успадкованим нею від першого чоловіка. «При прежнем помещике они с давних времен весьма мало имели работ и не были приучены к надлежащей отчетности», а новий хазяїн, як писав у 1850 р. лідер дворянства Борзенського повіту Г. П. Галаган у листі до Чернігівського губернського предводителя М. П. Борозни, – «старается поддержать порядок и спокойствие одними лишь мерами строгости, которым границы он определяет по своему произволу» (ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 392, арк. 16–17). Що вже й говорити про внутрішньо-сімейні суперечки за спадщину, що у панських родинах тягнулися роками. Становище і статус підданих при цьому міг довго залишатися невизначеним, що й давало привід і для протестів, і для «відшукування» (ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 164, 165). Конфліктний розподіл майна між спадкоємцями також призводив до занепокоєння селян, які хотіли залишитися у більш поблажливого пана, як видно, наприклад, з щоденника полтавського поміщика М. В. Райзера (Отрывок из дневника..., 1893).

До цих сюжетів можна було б додати і багато доволі подібних, наведених, зокрема, В. В. Дубровським (Дубровский, 1927), де невдоволення селян виявлялося переважно у зв'язку зі зміною статусу, що унеможливило пряmlinейне сприйняття проблеми соціальної взаємодії, особливо у переломні моменти, коли обидві сторони звикали до нових відносин і, так би мовити, намащували варіанти стосунків, межі дозволеного. Конфлікти і обопільні зловживання у такій ситуації були неминучі. На Лівобережжі, де кріпосне

право не мало глибоких та міцних коренів, селяни доволі легко включалися у відстоювання своїх прав. Це міг бути «протест шляхом ухиляння» (М. Ейдас), за допомогою якого обурені групи людей намагалися полегшити тягарі свого життя і висловити незадоволення через відмову виконувати приписи, а також інші способи, що зводили до мінімуму можливість зіткнення з тими, кого вважали своїми гнобителями (Верт, 2005).

Треба також зазначити, що в історіографії Нової історії України навіть не поставлена така важлива проблема, як внутрішньостанова конфліктність. Це стосується всіх соціальних груп, які в українській новістиці показані як надто консолідовані спільноти – «українське дворянство», «українське селянство» тощо. Різниця у матеріальному становищі всередині них, звичайно, не оминалася. Але це не переносилося на свідомість, способи життя, моделі поведінки, реакції на різні обставини тощо. Відносини усередині станів та соціальних груп позначалися дослідниками тільки через, так би мовити, зовнішні конфлікти. Водночас треба мати на увазі, що внутрішньостанові протиріччя, як би вони не були обумовлені саме «внутрішніми» обставинами, не часто носили гомогенний характер. Як правило, в орбіту селянських конфліктів втягувалося дворянство, а селяни й інші соціальні групи ставали дійовими особами панських розбірок.

Звичайні людські стосунки, старі образи, «давні історії», буйний характер, господарські суперечки, невпорядковані поземельні відносини, «наїзди» своїх селян на чужих могли стати причиною дворянських сварок і непорозумінь. Оскільки не тільки еліта, а й інші категорії українського суспільства активно підключали до сімейних справ різні інстанції, ці негаразди і пов'язані з ними іноді тривалі позови ставали «достоянием гласности» й осідали у відомчих архівах. Приватне листування, перекази, спогади також доволі поживний матеріал щодо панських чвар, учасниками і жертвами яких часто ставали кріпакки, державні селяни і козаки. Наприклад, А. А. Кандиба, який «ради богатства сжег постройки своего брата», за що отримав прізвисько Палій, зробити це наказав своєму кріпаку, якого засудили на заслання до Сибіру (Лазаревський, 1927, с. 57).

Конфлікти виникали не тільки між поміщиками та їхніми кріпаками. Доволі часто це могло траплятися і через зіткнення поземельних інтересів дворян та казенних селян і козаків. У тому випадку, коли суд ухвалив рішення на користь дворянина-землевласника, наслідком міг бути спротив державних селян, його сусідів. Так, наприклад, сталося 1801 р. у поселеннях Бобович та Вишків після ухвалення судових рішень різного рівня щодо спір-

ної ділянки землі на користь полковниці Новицької з її учасниками, серед яких були не тільки дворяни. Невдоволені таким поворотом справи, державні селяни здійснили наїзд із метою захоплення землі, через який було пограбовано та вбито двох дворян, двох міщан і одного козака, за що лідери нападників засуджувалися «в вечную работу», 57 інших до покарання батогами, з зобов'язанням надати підписку про відмову від «ослушаний» начальству та бійок, а громади обох поселень – до грошової компенсації за вбитих та побитих. З цього почалося «мирне» протистояння між владою і селянами, що виявилось у відмові надати підписку, у втечах з-під варти, у ненаданні допомоги чиновникам для розшукування та затримання втікачів і, врешті-решт, у переховуванні усього населення Бобовичів у полях та лісах протягом декількох днів (ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 18, арк. 4 зв.).

Не варто думати, що такі поземельні справи завжди вирішувалися на користь дворян. Наприклад, нижній земський суд Зінківського повіту, як видно з рапорту І. В. Френсдорфу 1801 р., задовольнив на користь позивачів скаргу козаків селища Шнигирейвки М. Вецька та Ф. Симонченка щодо неправильного заволодіння поручиком Дуб'ягою їхніми землями (ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 16, арк. 1–2). Так само на користь козака с. Машковки Стародубського повіту І. Дятлова була розв'язана справа про напад на його домівку, побиття родичів та привласнення свиней поміщиком В. Тришатним (ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 13824, арк. 1). Водночас і козаки вдавалися до нападів із метою заволодіння, в результаті яких страждали поміщицькі піддані, як це трапилося 1824 р., коли було побито селян полковника П. Бакуринського, які намагалися захистити власність свого пана (ДАЧО, ф. 128, оп. 2, спр. 16). Своєю чергою, і козаки не були вповні убезпечені від подібних дій з боку поміщицьких підданих. Зокрема, К. Є. Галаган 1828 р. змушена була розбирати конфлікт, що стався через напад писаря її Гнилицької економії Костенка та п'яних конюхів на козаків і її ж таки селянина Сіренка, і наказувати «удовлетворить в полной мере козаков и Серенка как отдачею сена, так и волов» (ІР НБУ).

Бажання сприймати селянсько-дворянські взаємовідносини тільки під кутом зору «класової боротьби» виключало також фактор випадковості у конфліктах, їхню кримінальну складову, коли це стосувалося злочинів селян, скоєння певних дій під впливом алкоголю. Справа 1849 р. про хвилювання кріпаків у маєтку поміщика Ніжинського повіту Є. І. Крушковського, гадаю, належить саме до таких. Скарга кріпаків на свого пана, подана до земського суду, про «ежедневное употребление их в экономическую работу» була інспірована одним із селян,

який перед тим поцупив у поміщика 80 руб. сріблом і хотів уникнути покарання. Позивачі майже відразу відмовилися від своєї скарги і «без малейшего впрочем возражения возвратились в свою отчину». В ході розслідування про поміщицькі зловживання, яке неминуче все одно відбулося, з'ясувалися не тільки обставини появи скарги, а й зовсім інший характер панського примусу. Повітовий предводитель, який за посадою був зобов'язаний наглядати за поміщицько-селянськими стосунками, упереджувати і припиняти зловживання, виявив, що Крушковський «никогда не был даже выскательным владельцем и не подавал крестьянам своим ни малейших причин к негодованию, каким либо притеснением или отягощением» (ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 391). Подібних прикладів можна навести доволі багато.

Пристрасть селян до спиртного також була одною з причин конфліктів, які завершувалися трагічно. Так, зокрема, сталося у вересні 1836 р. у селі Кневич Новоизибківського повіту Чернігівської губернії. Селянин Мойсей Бруневич, який після традиційно піднесених по завершенню молотби двох чарок гарячого вина додав ще у шинку, на наступний ранок, «не проспавшись от хмелю», змушений був везти поміщицю Марфу Немирович-Данченко в поле для нагляду за сільськогосподарськими роботами. По дорозі між пані та селянином виникла сварка через погане їхання, наслідком якої стало вбивство поміщиці, чого, звичайно, Бруневич не задумував і не хотів. Як показував його дядько, чоло-

вік «під хмелем» бував «неспокоен и вспылчив», що зрештою і призвело до трагічного випадку (ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 14080, арк. 70–73 зв.).

Варто також зазначити, що вибіркового підходу істориків до джерел залишав «за кадром» й епізоди приязних, солідарних селянсько-поміщицьких відносин, факти розірвання стосунків за обопільною згодою, випадки відмови кріпаків від звільнення. Зовсім не дослідженими залишаються гарні відносини між дворянством та державними селянами і козаками, приклади взаємодопомоги. У заповітах, паперах економічного характеру можна віднайти чимало свідочств про надання «вольных» селянам та їхнім сім'ям або дітям «в вознаграждение за усердное мне служение и добропорядочное поведение», «за долгое и усердное ...служение», «за усердную и верную службу». При цьому їм могли виділятися гроші на освіту дітей, ґрунти з поміщицьких володінь на умовах продажу тільки панським нащадкам тощо. Іноді відпущені за заповітом селяни відмовлялися від свободи, висловлюючи бажання продовжувати службу спадкоємцям.

Висновки. Отже, сучасні підходи в історичній науці вимагають відмовитися від крайнощів в інтерпретаціях соціальної історії України. Врахування ширшого спектру взаємовідносин, суті конфліктів між різними групами та окремими особами, обставин, якими вони визначалися, може посприяти адекватнішому розумінню соціальної ситуації в українському суспільстві не лише в дореформений період, а й у наступну епоху.

Бібліографічні посилання

Верт, П. В., 2005. От «сопротивления» к «подрывной деятельности»: власть империи, противостояние местного населения и их взаимозависимость. *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет : Антология*. Москва. 48–82.

Гнедин, Д. Т., 1893. Мои воспоминания. *Русское богатство*. № 5. 141–164.

Гуржій, І. О., 1954. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ.

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО).

Дубровський, В., 1927. Знадоба до характеристики обопільних стосунків між поміщиками й кріпаками в першій половині XIX в. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності*. Київ. 990–1000.

Игнатович, И. И., 1963. *Крестьянское движение в России в первой четверти XIX века*. Москва.

Институт рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. II. – № 25307–25318 (ІР НБУ).

К-ка, К., 1882. Самозванный флигель-адъютант солдат Семенов. *Киевская старина (КС)*. Декабрь. 519–526.

Коциевский, А. С., 1962. *Крестьянское движение в Южной Украине в конце XVIII – первой четверти XIX в. Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР*. Москва. Сб. 5. 224–257.

Л[азаревский А. М.], 1888. Из прошедшей жизни малороссийского дворянства. *КС*. Октябрь. 149–161.

Лазаревский, А. М., 1902. Один из приятелей Гоголя (А. М. Маркович). *Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца*. Кн. XVI. Отд. V. 39–43.

Лазаревський, О., 1927. [Спогади про конотопців] // *Український археографічний збірник*. Київ. Т. 2. 56–66.

Лазаревська, К., 1927. Господарство незаможного панка на Конотопщині в першій половині XIX в. *Український археографічний збірник*. Київ. Т. 2. VIII–XXI.

Литвак, Б. Г., 1980. Сословно-групповые особенности крестьянского движения в период кризиса крепостничества. *Социально-экономические проблемы российской деревни в феодальную и капиталистическую эпохи. Материалы XVII сессии симпозиума по изучению проблем аграрной истории*. Ростов.

Маркович, А. М., 1894. *Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществвах Черниговской губернии*. Чернигов.

Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–1835 гг.). 1893. КС. Июнь. 398–427.

Павловский, И. Ф., 1907. *К истории Полтавского дворянства. 1802–1902 г. Очерки по архивным данным*. Полтава. Т. 2.

Примечания Александра Пишчевича на Новороссийский край. 1884. КС. Январь. 111–134.

Скотт, Д., 1996. Оружие слабых : обыденные формы сопротивления крестьян. *Крестьяноведение. Теория. История. Современность*. 1996. Москва, 26–59.

Стороженко, Н., 1888. Эпизод из истории малорусских крестьян. КС. – 1888. – Июнь. – Док., изв. и зам. 76–78.

Сунин, Р. Г., 2010. Аффективные сообщества: структура государства и нации в Российской империи. *Российская империя чувств : Подходы к культурной истории эмоций*. Москва. 78–114.

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. Ал. 504/62/1 (ЧІМ).

References

Vert, P. V., 2005. Ot «soprotivleniya» k «podryvnoy deyateli'nosti»: vlast' imperii, protivostoyaniye mestnogo naseleniya i ih vzaimozavisimost' [From «resistance» to «subversive activity»: empire power, confrontation of the local population and their interdependence]. *Rossiyskaya imperiya v zarubezhnoy istoriografii. Raboty poslednih let: Antologiya*. Moskva. 48–82.

Gnedin, D. T., 1893. Moi vospominaniya [My memories]. *Russkoe bogatstvo*. № 5. 141–164.

Gurzhij, I. O., 1954. Rozklad feodal'no-kriposnic'koyi systemy v sil's'komu gospodarstvi Ukrayiny pershoi polovyny XIX st. [The schedule of the feudal system in agriculture of Ukraine in the first half of the XIX century.]. Kyiv.

Derzhavnyy arhiv Chernigivs'koyi oblasti [State Archives of Chernihiv region].

Dubrovs'kyj, V., 1927. Znadoby do harakterystyky obopil'nyh stosunkiv mezhy pomishchikamy j kripakamy v pershij polovyny XIX v. [Needs to characterize the mutual relations between landlords and serfs in the first half of the XIX century]. *Yubilejnyj zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bagaliya z nagody simdesyatoyi richnici zhyttya ta p'yatdesyatyh rokovyn naukovoyi diyal'nosti*. Kyiv. 990–1000.

Ignatovich, I. I., 1963. Krest'yanskoe dvizhenie v Rossii v pervoj chetverti XIX veka [Peasant movement in Russia in the first quarter of the XIX century]. Moskva.

Institut rukopysu Nacional'noy Biblioteki Ukrayiny im. V. I. Vernad's'kogo NANU [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky NASU]. F. II. № 25307–25318.

K-ka, K., 1882. Samozvannyj fligel'-ad'yutant soldat Semenov [The self-proclaimed wing adjutant soldier Semenov]. *Kievskaya starina* (KS). Dekabr'. 519–526.

Kocievskij, A. S., 1962. Krest'yanskoe dvizhenie v Yuzhnoj Ukraine v konce XVIII – pervoj chetverti XIX v. [The peasant movement in southern Ukraine at the end of the XVIII – first quarter of the XIX century] *Materialy po istorii sel'skogo hozyajstva i krest'yanstva SSSR*. Moskva. Sb. 5. 224–257.

L[zarevskij A. M.], 1888. Iz proshedshej zhizni malorossiyskogo dvoryanstva [From the past life of the Little Russian nobility]. KS. Oktyabr'. 149–161.

Lazarevskij, A. M., 1902. Odin iz priyatelej Gogolya (A. M. Markovich) [One of Gogol's friends (A. M. Markovich)]. *Chteniya v Istoricheskom Obshchestve Nestora Letopisca*. Kn. XVI. Otd. V. 39–43.

Lazarevs'kyj, O., 1927. [Spogady pro konotopciy]. [Memories of Konotopians]. *Ukrains'kyj arheografichnyj zbirnyk*. Kyiv. T. 2. 56–66.

Lazarevs'ka, K., 1927. Gospodarstvo nezamozhnogo panka na Konotopshchyni v pershij polovyny XIX v. [The economy of a poor gentry in the Konotop region in the first half of the XIX century]. *Ukrayins'kyj arheografichnyj zbirnik*. Kyiv. T. 2. VIII–XXI.

Litvak, B. G., 1980. Soslovno-grupповые osobennosti krest'yanskogo dvizheniya v period krizisa krepostnichestva [Class-group characteristics of the peasant movement during the crisis of serfdom]. *Social'no-ekonomicheskie problemy rossijskoj derevni v feodal'noy i kapitalisticheskoy epokhi. Materialy XVII sessii simpoziuma po izucheniyu problem agrarnoy istorii*. Rostov.

Markovich, A. M., 1894. *Istoricheskaya i statisticheskaya zapiska o dvoryanskom soslovii i dvoryanskih imushchestvah Chernigovskoj gubernii [Historical and statistical note on the nobility and noble property of the Chernihiv province]*. Chernigov.

Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–1835 гг.) [Excerpt from the diary of the Poltava landowner (1834–1835)]. 1893. КС. Июнь. С. 398–427.

Pavlovskij, I. F., 1907. *К истории Полтавского дворянства. 1802–1902 г. Очерки по архивным данным [To the history of the Poltava nobility. 1802–1902. Essays on archival data]*. Poltava. Т. 2.

Primechaniya Aleksandra Pishchevicha na Novorossiyskij kraj [Notes by Alexander Pishchevich to the Novorossiysk Territory]. 1884. КС. Январ'. 111–134.

Skott, D., 1996. Оружие слабых: обыденные формы сопротивления крестьян [Weapons of the weak: mundane forms of peasant resistance]. *Крестьяноведение. Теория. История. Современность*. 1996. Москва. 26–59.

Storozhenko, N., 1888. Epizod iz istorii malorusskikh krest'yan [An episode from the history of Little Russian peasants]. KS. Iyun'. Dok., izv. i zam. 76–78.

Sunin, R. G., 2010. Affective communities: state and nation structure in the Russian Empire. *Rossiyskaya imperiya chuvstv: Podhody k kul'turnoj istorii emocij*. Moskva. 78–114.

Chernigivs'kyj istorychnyj muzej im. V. V. Tarnov's'kogo [Chernihiv Historical Museum V. V. Tarnovsky]. Ал. 504/62/1.